

A VALLÁSI PLURALIZMUS ÉRTÉKELÉSE A PÁLI LEVELEKBEN¹

KOCSIS PÉTER

ABSTRACT

The approach to religious pluralism in the Pauline epistles

According to the unequivocal witness of the New Testament, God is the creator of the world and of all human beings who not only sustains them but also works their salvation. People can be saved into eternal communion with God irrespective of their religion, by meeting the same criteria, since God has revealed Himself to all and can be known by all. Those in whom this self-revelation has engendered trust, which we call faith, turn themselves to God and strive to fully realize the potential of growth in His love. Those who reject God reject the path and destination He offers and strive to achieve their objectives in their own ways. Romans 2:12–13 summarizes this as follows: God will judge all by the acts of their faith measured to their knowledge of God. The security guardrails of religious liberty (Ephesians 2:2–3, Leviticus 18:3–4, Deuteronomy 18:10–14) identify the (religious) acts that are not in harmony with God's love and righteousness. The religions and practices of religions that are more exempt of such conduct offer increased chance to people to act in line with God's will and thereby be saved, unlike those wherein such conduct is more tolerated, let alone mandated.

1. A VALLÁSOK SOKFÉLESÉGÉNEK ÚJ, EURÓPAI VALÓSÁGA

Európai jelenünk és közelmúltunk egyik sok vihart kiváltó – és mindenképp keresztény teológiai reflexiót is igénylő – jelensége a vallási pluralitás erősödése, mely különösen az iszlám fokozódó európai jelenléte – ami részben a már Európában élő

¹ Elöljáróban le kell szögezni, hogy a címben rejlő értelemben Pál nem foglalkozik a pluralizmus kérdéssel. Viszont írásai alapján rekonstruálható, mit gondolt a Krisztus-követés és más vallások viszonyáról, mely gondolatokat posztmodern világunk kontextusában értelmezzük és értékeljük.

muszlim népesség növekedése, részben pedig az újonnan érkező muszlim vallású gazdasági migránsok és politikai menekültek – révén egyre hangsúlyosabb.² Ez a változás „Nyugaton” már élénk közéleti vita tárgya.³ A vallások sokféleségéből adódó kérdésekkel a keresztény teológiának is foglalkoznia kell, hiszen kettős az egzisztenciális érintettsége. Egyrészt más vallások egyre gyakoribb kihívásával kell szembenéznie, másrészt annak a plurális emberi közösségnek a sorskérdéseire is választ kell adnia, melynek egyre inkább vegyes vallású, illetve vallástalan közegében működik.⁴

2. KÉRDÉSFELTEVÉS – MAGYARORSZÁGI KONTEXTUSBAN

Magyarországon a 2015-ben megjelent – döntő részben muszlim vallásúakból álló – menekültáradatig alapvetően ismeretlen volt a fenti problémafelvetés. Az iszlám magyarországi, ma is érvényes, többségi elutasítottságát jól jellemezi a PEW Research Center által 2018-ban készített felmérés. Ennek alapján a magyarok az iszlámot leginkább elutasító európai nemzetek közé tartoznak.⁵ Mindez egy olyan országban történik, melynek 2011-ben született Alkotmánya a preambulumban hangsúlyozza az ország és a nemzet keresztény gyökereinek fontosságát, valamint a „kereszténység nemzetmegtartó szerepét.”⁶ Felvetődik tehát a kérdés: vajon az iszlám vallású migránsokkal kapcsolatos, a magyar társadalomban és a politikában meghatározó

² Michael Lipka: „Europe’s Muslim population will continue to grow – but how much depends on migration,” pewresearch.org/fact-tank/2017/12/04/europes-muslim-population-will-continue-to-grow-but-how-much-depends-on-migration/ (2020.10.27.)

³ A vallási pluralizmus témakörén belül, európai kontextusban indokolt a kereszténység-iszlám kapcsolatot a teológiai reflexió középpontjába állítani, mivel a hinduizmus és a buddhizmus európai jelenléte és hatása messze elmarad az iszlámétól.

⁴ A szekularizáció meghatározásait lásd: José Casanova: *Global Religious and Secular Dynamics: the Modern System of Classification*, The Berkley Center for Religion, Peace, and World Affairs at Georgetown University, Washington DC, 2019, 4, 8, 25-27; Máté-Tóth András: *Vallásnézet*. Kolozsvár, Korunk – Komp-Press, 2014, 37-39, 54-57; Michael S. Hogue: „After the Secular: Toward a Pragmatic Public Theology,” *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 78, No. 2 (June 2010), 356–361.

⁵ pewforum.org/2018/10/29/eastern-and-western-europeans-differ-on-importance-of-religion-views-of-minorities-and-key-social-issues/ („A kelet- és nyugat-európaiak különböznek a vallás fontosságának, a kisebbségek és a legfontosabb társadalmi kérdések megítélésében” 2020.10.27.)

⁶ njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=140968 (2020.10.27.)

erővel jelen lévő elutasítás legalább részben a kereszténységtől eltérő vallásnak szól-e, és nem csak az idegenekkel szembeni, mindenkori egzisztenciális félelem politikai felhasználásának esetével állunk-e szemben?⁷

3. AZ EXEGETIKAI FÓKUSZÚ MÓDSZERTAN BEMUTATÁSA

Teológusként nem lehet elzárkózni e kérdésfelvetés elől, de pontosítani kell azt, hogy vajon a keresztény vallás támogatja, tolerálja vagy elutasítja a többi vallást? A válaszkeresésnek sok útja kínálkozik a teológus számára, melyek közül mi egy, az Újszövetségre alapozott, exegetikai fókuszú megoldást javasolunk, mely kutatásunk eredményét a vallásteológia⁸ koordonátarendszerében értelmezzük.⁹ Első alapvetésünk az, hogy az Alan Race által a vallástudományba 1983-ban bevezetett, a vallások egymáshoz való viszonyulását leíró exkluzivizmus, inkluzivizmus, pluralizmus fogalmak és az általuk összefoglalt paradigmák megkülönböztetését nem indokolt az ókori kontextusban alkalmazni.^{10 11} Ezzel párhuzamosan viszont megállapítható, hogy

⁷ A migránsok iszlámmal történő azonosítása a küldő országok alapján indokolt. 2015-ben több mint 80 százaléuk muszlim országból érkezett: Szíria, Pakisztán, Afganisztán, Irak, Bangladesh. (Lásd: bmbah.hu/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=177&Itemid=1232&lang=hu, „Kiadványfüzet, 2014-2015 évek” 2020.01.13.) További kérdésként természetesen felvethető, hogy az egyes személyek vonatkozásában milyen mértékű lehet az azonosulás az iszlám valamely irányzatával. Erre vonatkozóan azonban nincs adat a migránsokról.

⁸ A nem keresztény vallások keresztény megközelítéseit magában foglaló vallásteológia a XX. század első felének terméke, csak az 1940-es évektől létező területe a teológiának. (Lásd Kovács Ábrahám: „The Challenge of the Post-Christian Era: the Relation of Christian Theology to World Religions.” Stephen R Goodwin, ed.: *World Christianity in Local Context: Essays in Memory of David A. Kerr*. London - New York, Continuum, 2009, 4–5.)

⁹ A pluralizmussal kapcsolatos vallásteológiai megközelítések elemzését és értékelését lásd Kocsis Péter: *A vallási pluralizmus kihívásai a közéleti teológia számára*, doktori disszertáció, real-phd. mtak.hu/896/2/KocsisPeterDisszertacio20200219.pdf, 90–159. Az alapvető kérdésfelvetés jellegéből adódóan néhány esetben nem kerülhető el a kitekintés a rendszeres teológia irányába, mely alkalmakkor – a jelen tanulmány keretei miatt – csak hivatkozások révén nyílik lehetőség egy-egy téma további rétegeinek felvillantására.

¹⁰ Gavin D’Costa: „The impossibility of a pluralist view of religions.” *Religious Studies* 32/2 (June, 1996), 223.

¹¹ A három alapvető vallástudományi kategória és egymás komplementereiként mutatja be D’Costa a múlt század kilencvenes éveiben a vallástudományban, illetve a vallásteológiában formálódásnak indult további irányokat, a komparatív teológiát és a posztmodern posztliberalizmust. (Gavin D’Costa: *Christianity and World Religions*, Chichester, Wiley-Blackwell, 2009, 34–54.) A komplementerség hangsúlyozásában ugyanakkor megbújhat annak felismerése, hogy a teológiai lényeket tekintve az új irányzatok sem ajánlanak valódi alternatívát.

a plurális Római Birodalomban az ókeresztény apológéták (például Tertullianus, Tatianus és Iustinus mártír) által keresztény-pogányság vonatkozásában megfogalmazott alapvetések és ezek variánsai a mai, kortárs keresztény gondolkodásban jól azonosíthatóak.¹² Mindezeket figyelembe véve módszerünk a következő: Legelőször azt állapítottuk meg, hogy az Újszövetség egy – a mai vallási sokszínűséget mutató körünkhez hasonlóan –, a vallások sokféleségével jellemezhető korban született, mely helyzetben a kereszténység ráadásul egy új, kisebbségi szereplő volt szűkebb hazájában, Palesztinában is, nem csupán a hatalmas Római Birodalomban. Így az újszövetségi szerzők folyamatos polémiaiban álltak mind zsidó, mind pogány környezetükkel, ami teológiai reflexióra kényszerítette őket. Az Újszövetség egészéből azonosítottuk az e feszültség eredményeképpen született, kifejezetten a nem keresztény vallásokkal kapcsolatos¹³ igeszakaszokat, majd ezeket szövegelemzésnek és a körünkhez igazított teológiai reflexiónak vetettük alá. Végezetül, mindezek alapján tettünk kísérletet a nem keresztény vallásokkal kapcsolatos újszövetségi megalapozottságú, szintetikus álláspontunk megfogalmazására és annak a vallásteológiai¹⁴ erőterben való elhelyezésére.

Tézisünk alapján a megváltó Istent bemutató Újszövetség szerint ez az Isten mindenki üdvösségéért munkálkodik (1Tim 2,4–5). Mivel Isten mindenki számára feltárulkozott és megismerhető (Rm 1,19–20), az emberek különböző vallásokban élve is üdvözülhetnek, mégpedig egyforma követelménynek, az istenismeretük mértékének cselekedeteikben eleget téve (Rm 2,6–7). Vallásteológiai következtetésünk szerint azok a vallások, illetve az a vallásgyakorlás, mely inkább segíti a végső soron Jézus Krisztusban feltárulkozó Isten megismerését, sokkal nagyobb eséllyel segíti az Istennek tetsző cselekedetek megvalósítását, így az üdvözülést is, mint azok, amelyekben az istenismeret részleges, töredékes vagy esetleg hiányos, félrevezető.

¹² Kovács Ábrahám: „Különböző teológiai megközelítések más vallásokhoz.” Nagy Antal, szerk.: *Napkelettől napnyugatig: Vallástörténeti tanulmányok I–II. rész.* Budapest, Lux Könyvkiadó, 1999, 36–37.

¹³ Le kell szögezni, hogy az Újszövetség a pogányokat és a zsidókat egyaránt Jézus Krisztus számára megnyerni, befogadni kívánó, elsősorban célorientált, inkább gyakorlati és nem rendszeres teológiai szempontból közelíti meg. A levéllirodalom sem más vallásokat elemez és értékkel, hanem minden ember Krisztus által Istennek történő megnyerését igyekszik munkálni. Kenneth Rose tett kísérletet arra, hogy a pluralizmusra való nyitottság szempontjából vizsgálja meg az újszövetségi iratokat. Rose arra az eredményre jutott, hogy az Újszövetség végleges tanítása nem pluralista, hanem befogadó, inkluzív jellegű. (Kenneth Rose: *Pluralism: The Future of Religion.* New York, Bloomsbury, 2014, 90–128.)

¹⁴ A nem keresztény vallások keresztény megközelítéseit magában foglaló vallásteológia a XX. század első felének terméke, csak az 1940-es évektől létező területe a teológiának. (Lásd Kovács: „Különböző teológiai megközelítések,” 4–5.) A vallásteológia is használja az exkluzivizmus, inkluzivizmus, pluralizmus vallástudományi fogalmait.

4. A VALLÁSOK SOKSZÍNŰSÉGE AZ I. SZ. I. SZÁZADBAN ÉS A ZSIDÓ VALLÁS HELYZETE

A Nagy Sándor korától kezdődő hellénisztikus kort a görög nyelv és a görög kultúra általánossá váló használata, illetve ismerete jellemezte. A Római Birodalom első századi vallásosságát alapvetően a rómaiaktól származó *religio*¹⁵ politikai teológiájával egybefonódó császárkultusza, a rómaiak számára idegen és bizalmatlanul fogadott misztériumvallások terjedése, valamint a görög filozófia sztoikus és epikureus iskolái jellemezték. Mindezekben túlmenően a Róma által meghódított népek vallásait is befogadták, illetve tolerálták, sőt amely isteneket csak lehetett – egy részüket azonosítva a római istennel –, be is fogadtak a római Pantheonba. Ebbe a – birodalom békéjét biztosítani hivatott – szinkretizmusba csak az egyes misztériumvallásokra is jellemző határtalan „szent őrjöngés,” az ezzel kapcsolatos életellenes cselekedetek, a titkosság, az ellenőrizhetetlenség nem fértek bele.¹⁶ A zsidók vallásuk miatt különleges státuszt élvezhettek a birodalomban, melynek leglátványosabb elemeit a katonáskodásból való kimaradás és a szombat megtartásának, valamint a császárra teendő eskü elhagyásának lehetősége jelentette. A zsidókat minden más vallástól elkülönítő monoteizmusuk¹⁷ és annak kultuszi jellemzői miatt gyakran ateizmussal vádolták, bár a diszpórában élők jogilag a „letelepedett idegen” státuszát élvezhették, így (eredeti) vallásukat szabadon gyakorolhatták.¹⁸

A kereszténységet Gerd Theißen megállapításaira¹⁹ építve a monoteizmus és a szövetségi nomizmus által jellemezhető zsidó vallás egy, az Isten mellé odakerült Megváltó által univerzalizisztikussá vált verziójaként értelmezzük. Theißenével lényegileg azonosként értelmezhető Larry W. Hurtado álláspontja, aki vallástörténeti alapon – különösen hangsúlyozva az istentiszteleti formák jelentőségét – mutatja be, hogy a rendelkezésre álló legkorábbi, hiteles források, vagyis a páli levelek alapján (is) a legelső, zsidó származású keresztények sem léptek ki a monoteizmus keretei közül, hanem Hurtado szerint egyfajta binitárius szintézisben emelték Jézus Krisztust az Atyaként hivatkozott egy Isten mellé.²⁰ Amint Gémes István hangsúlyozza, mindkét vallást a hit központi szerepe, az Istentől való különbözőség és a megtérés

¹⁵ Kendeff Gábor: „A *religio* etimológiája Cicerónál és a patrisztikus hagyományban,” okorportal.hu/wp-content/uploads/2012/12/Okor_2012_2_nyomdanak_29_kendeffy.pdf, 29–31.

¹⁶ Kocsis Imre: *Bevezetés az Újszövetség kortörténetébe és irodalmába* I. Budapest, Szent István Társulat, 2015, 107–123.

¹⁷ Larry W. Hurtado: *Lord Jesus Christ*. Grand Rapids, Michigan, Erdmans, 2003, 74.

¹⁸ Horváth Orsolya: *Páli levelek*. Budapest, Sola Scriptura, 2012, 14–16.

¹⁹ Gerd Theißen: *Az első keresztények vallása*. Budapest, Kálvin János Kiadó, 2001, 33–40.

²⁰ Hurtado: *Lord Jesus Christ*, 7, 37, 42–43, 48–49, 64–66, 85–86, 119, különösen: 134–135, 151–153, 167, 199.

határozzák meg.²¹ Ennek megfelelően a két vallás közötti különbségek kevésbé érintik a lényegét (legalábbis keresztény szempontból), és inkább a kifejezési formák terén érvényesülnek.²² Ez utóbbi körbe tartozik a normák fokozódó teologizálása és radikalizálódása, valamint a végidők koncepciójának historizálása (vagyis a történelemben való elhelyezése). Mint a bevezetőben jeleztük, a két vallás viszonya nem volt feszültségektől, félreértésektől mentes, amelyek tisztázását Pál apostol az újszövetségi levéltudomány döntő többségét kitevő írásaiban (különösen Rm, Ef) végzi el.²³ Úgy tűnik azonban, hogy különösen keresztény szempontból nem helyes a két vallás (korabeli) ellentétéről beszélni, hiszen a zsidó keresztények (köztük Pál) továbbra is részt vettek a templomi, illetve zsinagógai istentiszteleti alkalmakon (ApCsel 15,20–21; 21.20, 23–26), amivel párhuzamosan kialakították a maguk új istentiszteleti alkalmait (ApCsel 2,42–47; 6,2).²⁴

5. ISTEN TEREMTETTE ÉS TARTJA FENN A VILÁGOT MINDEN EMBERREL ÉS VALLÁSAIKKAL EGYÜTT: JÉZUS KRISZTUS

János evangéliumának Prológusa (Jn 1,1–18) mellett a Kolossébeliekhez írt levél első fejezete tesz egyértelmű – és bizonyos részleteket is feltáró – bizonyosságot Jézus Krisztus teremtő és fenntartó munkájáról.²⁵

²¹ „...Isten mindkettőnek [a zsidó és a keresztény népnek] a hit útját jelölte ki. ...a páli program leg-töményebb megfogalmazása: Rm 1.16–17” (Gémes István: „...*saját kezemmel írom: Pál.*” Budapest, Ordass Lajos Alapítvány, 2012, 51–52.)

²² Nem arról van természetesen szó, hogy a krisztológiai különbségeket – elhomályosítva az Újszövetség bizonyágtételét – elhanyagolhatnánk, hanem inkább arról, hogy a két monoteista vallás közötti, az egész Biblia Sola Scriptura-értelmezése alapján fennálló szerves egységet és folytonosságot kívánjuk hangsúlyozni.

²³ Az Apostolok cselekedeteiben is számtalan helyen találkozunk a zsidók és keresztények közötti feszültséggel, de gyakorlati megoldásokon túlmutató, illetve azokat megalapozó teológiai érveléssel csak kevés igeszakasz foglalkozik: ApCsel 10,9–16, 28, 34–48; 11,17–18; 15,7–29.

²⁴ Cserhádi Sándor: *Az Újszövetség teológiája*. Budapest, Luther Kiadó, 2012, 87–90.

²⁵ Az Efézusiakhoz írt levél negyedik fejezet 4–6. versei is hasonlóképpen, csak nagyon tömören fogalmaznak. Lásd különösen: Ef 4,6 „egy az Istene és Atyja mindenknek; ő van mindenk felett és mindenk által és mindenkben.”

<i>RÚF 2014</i> ²⁶	<i>Nestlé 1904</i> ²⁷	<i>Értelmezés</i>
Kol 1,12 Adjatok hálát az Atyának, aki alkalmassá tett titeket arra, hogy a szentek örökségében, a világosságban részesüljete.	1,12 εὐχαριστοῦντες τῷ πατρὶ	1,12 Az Atyától indul a cselekmény és Ő tesz alkalmassá az üdvösségre.
1,13 Ő szabadított meg minket a sötétség hatalmából, és ő vitt át minket szeretett Fiának országába,	1,13 εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ υἱοῦ τῆς ἀγάπης αὐτοῦ	1,13 Ő visz át abba az országba, mely az Ő szereteté (ἀγάπη ²⁸) megvalósító Fia uralma alatt áll. ²⁹
1,14 akiben van megváltásunk és bűneink bocsánata.	1,14 ἐν ᾧ ἔχομεν τὴν ἀπολύτρωσιν	1,14 Ettől kezdve a Fiúról, Jézus Krisztusról van szó , aki minden tekintetben az Atya akaratát = szeretetét valósítja meg.
1,16. Mert ① benne teremtett minden a mennyen és a földön, a láthatók és a láthatatlanok, akár trónusok, akár uralmak, akár fejedelemségek, akár hatalmasságok: minden ② általa és ③ reá nézve teremtett.	1,16 ὅτι ① ἐν αὐτῷ ἐκτίσθη τὰ πάντα τὰ πάντα ② δι’ αὐτοῦ καὶ ③ εἰς αὐτὸν ἔκτισται	1,16. ① Benne születtek meg a teremtés gondolatai/szavai (1Móz 1,3–24), melyek ② előhívták a teremtett dolgokat és élőlényeket a nemlétezésből (Zsid 11,3), melyek Benne találják meg létezésük értelmét és célját.
1,17 Ő előbb volt mindennél, és minden őbenne áll fenn.	1,17 καὶ αὐτός ἐστιν πρὸ πάντων καὶ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ συνέστηκεν ³⁰	1,17 A Fiú nemcsak teremtette a világot, hanem ő is tartja fenn (Jn 5,17)
...	...	

²⁶ Minden magyar nyelvű bibliaidézet forrása a 2014-es fordítású Biblia. Lásd: szentiras.hu/RUF

²⁷ A görög nyelvű idézetek az 1904-ben revidált Nestlé-verzióból származnak: biblehub.com/nestle/matthew/1.htm.

²⁸ Az ἀγάπη főnév az Ószövetség ókori fordítása (LXX) során került feltöltésre az isteni szeretet (ἀγαπή) fogalmával, mivel a fordítók az akkor színtelen tartalmú szót inkább tartották alkalmasnak a fogalom megjelenítésére, mint azokat a sokkal határozottabb kontúrokkal rendelkező, és gyakrabban használt szeretet-szavakat (φιλία, ἔρω, στοργή), melyek neutrális szinonimájaként akkoriban ritkán használták. (Verlyn D. Verbrugge: *Dictionary of New Testament Theology*. Grand Rapids, Zondervan, 2006, 5–7.)

²⁹ „Isten szeretet” (ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστίν) fogalmaz egyszerűen és a Szentháromság tagjaira nézve általános érvénnyel János apostol kétszer is első levelében (1Jn 4,8, 16).

³⁰ (Minden csak) együtt áll(hat) fenn a Fiúban, akiben (lásd v. 19) helyesnek, jónak tűnt a teljesség részeinek egybeszerkesztése (συνίστημι – biblehub.com/greek/4921.htm, κατοικέω – biblehub.com/greek/2730.htm 2020.10. 27.)

<i>RÚF 2014</i> ³¹	<i>Nestlé 1904</i> ³²	<i>Értelmezés</i>
I,19 Mert tetszett az egész Teljességnek, hogy benne lakjék;	I,19 ὅτι ἐν αὐτῷ εὐδόκησεν πᾶν τὸ πλήρωμα κατοικῆσαι	
I,20 és hogy általa békéltesen meg önmagával mindent a földön és a mennyben úgy, hogy békességet szerzett a keresztfán kiontott vére által.	I,20 καὶ δι’ αὐτοῦ ἀποκαταλάξαι ³³ τὰ πάντα εἰς αὐτόν, εἰρηνοποιήσας διὰ τοῦ αἵματος τοῦ σταυροῦ αὐτοῦ	I,20 A 16. versben megfogalmazott program szerinti célt – mindenek összhangba hozását Istennel (önmagával) – a Fiú a keresztáldozata által valósítja meg.

A Pál apostol által bemutatott kép egyértelmű.³⁴ A Fiú az Atya szeretetének képe, ami cselekedeteiben fejeződik ki és érhető tetten. A Fiú e szeretet jegyében teremtett mindent, vagyis hívott elő mindent a létezésbe (*creatio ex nihilo*, Zsid 11,3) azzal a céllal, hogy a teremtett dolgok és lények szeretetben létezzenek vele együtt, és így teljesedjenek maguk is ki (lásd még: 1Tim 2,4). A teremtett világot a Fiú nemcsak fenntartja, hanem mindenképp el is juttatja az előbb bemutatott célba azáltal, hogy minden vele szembeni ellenérzést leküzd. Szentlelke munkája révén (Jn 3,8; 16,13–16) először belső béke születik teremtményeiben, ami által összhang lesz közte és a teremtmények között, és ezzel párhuzamosan a teremtmények között egyaránt.³⁵

Csakúgy, mint a Kolossébeliekhez írt levél fent idézett verseiben, az előző bekezdésben is többször szerepelt a „minden” névmás annak kifejezésére, hogy a Fiú uralma és szolgálata köréből semmi és senki sem marad ki. Ennek az állításnak a valóságok sokfélesége tekintetében is azt kell jelentenie, hogy Jézus Krisztus végső soron minden ember teremtője, fenntartója és üdvözítője attól függetlenül, hogy az adott ember milyen korban, milyen kultúrában és vallásban él.³⁶ Isten szemszögéből

³¹ Minden magyar nyelvű bibliaidézet forrása a 2014-es fordítású Biblia. Lásd: szentiras.hu/RUF

³² A görög nyelvű idézetek az 1904-ben revidált Nestlé-verzióból származnak: biblehub.com/nestle/matthew/1.htm.

³³ Az Újszövetségben megbékélést, megbékéltetést jelentő καταλλάσσω csak itt előfordul szinonimája. Az Isten és ember közötti megbékélés e leírása a körülötte bemutatott kozmikus dimenzió és érvényesség tekintetében különbözik a többi, hasonló tartalmú igeszakasztól. (Verbruggen: *Dictionary*, 292–294.)

³⁴ Egyetértve Gémes Istvánnal, ezt a levelet mi is az egyértelműen páli szerzőségű ún. főlevelek közé soroljuk. (Gémes: „...saját kezemmel írom,” 25.)

³⁵ Ésa 11,1–10 az általános megbékélésnek ugyanezt a gondolatát jeleníti meg erőteljes és egyértelmű képek használatával.

³⁶ Az Ószövetség szintén a teremtésre alapozva mutatja be Jahve legfőbb királyi uralmát a Föld és valamennyi lakosa felett. Jahve tettei és szavai a jövőre irányulnak ott is, ahol elmúlt dolgokról beszél. E jövőben Jahve szolgálatában egyesülnek a népek. (Lásd: Josef Schreiner: *Az Ószövetség teológiája*. Budapest, Szent István Társulat, 2004, 95, 155–158, 228–232, 321–330.)

nézve így senki sem lehet kizárva az üdvösség lehetőségéből annak ellenére, hogy téves vagy hiányos ismeretekkel rendelkezik az üdvösség forrásával és mikéntjével kapcsolatban.³⁷

A Római levél első fejezetének elején (Rm 1,15) Pál apostol úgy fogalmaz ezzel a helyzettel kapcsolatban, hogy Krisztus evangéliuma minden ember üdvösségnek forrása, legyen az zsidó vagy görög (nem-zsidó).³⁸ Amint a harmadik fejezet végén, a Rm 1,14-ben induló gondolatmenet végén olvashatjuk (Rm 3,29–30): „Avagy Isten csak a zsidóké-e? Avagy nem a pogányoké is? Bizony a pogányoké is. Mivelhogy egy az Isten, aki megigazítja a zsidót hitből és a pogányt hit által.” (Lásd még: Rm 15,8–12; 1 Kor 8,6; Jn 6,44) Vagyis a nem-zsidó, nem keresztény emberek számára is nyitva áll az üdvösség útja, melynek egyedüli forrása Krisztus evangéliuma.³⁹ De vajon ezen az úton egyforma követelményeknek kell-e a különböző népeknek vallásuk szerint megfelelniük, vagy mindenki számára más-más az üdvösség feltétele? Amennyiben erre a kérdésre megtaláljuk a választ, úgy véleményt tudunk alkotni a különböző vallások üdvközvetítő szerepéről és hatékonyságáról. Legelőször vizsgáljuk meg a különböző vallású emberek istenismeretének és -kapcsolatának típusait és ezek Isten általi értékelését a Római levél első fejezete alapján!

³⁷ Fontos a szóhasználat hangsúlyozása: Fenti megállapításunk szerint nem az üdvösségből, hanem az üdvösség *lehetőségéből* nincs kizárva senki. Ezzel szemben az üdvuniverzalizmus gondolata szerint mindenki részesül az Istennel való örök együtt létben. Az így gondolkozó keresztények közötti különbség a tekintetben van, hogy a feltámadás egyben szétválást is jelent-e az örökkévalóság tekintetében, vagy Isten megmentő szándéka ekkor mindenkit felemel magához, az örök életbe. Eme utóbbi gondolat protestáns verzióját lásd: Wilfried Härle: *Dogmatik*. Berlin–Boston: Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2012, 655–664, míg D’Costa kvázi-univerzalista, katolikus javaslatát lásd: D’Costa: *Christianity and World Religions*, 161–211. Az ezekkel szemben álló, az üdvösségből való kizárást jelentő ítélet gondolatát lásd: Norman R. Gulley: *Systematic Theology IV*. Berrien Springs (MI), Andrews University Press, 2016, 235–236.

³⁸ Bár a levél írásának konkrét célja a római gyüleket zsidó és nem-zsidó származású tagjai közötti feszültség feloldása, a Pál által használt nyelv univerzális érvennyel került megfogalmazásra, így megalapozott az értelmezési körnek a keresztény gyülekezeten túlmutató, szintén univerzális kitérítése. Maga a szöveg konkrét helyeken is az általános irányba mutat: pl. Rm 1,18,31; 2,1–8, mely utóbbi szakaszban kétszer is szerepel az „ó ember” megszólítás. További érv az általános érvényű értelmezés mellett a körülmételetlen (pogány) Ábrahámnak a mindenkori hívők atyjaként történő bemutatása és például állítása (Rm 4,9–23).

³⁹ A krisztusi mű (Krisztus evangéliumának) teológiai értelmezését először Pál apostol végezte el, amivel kapcsolatban Pál joggal beszél páli evangéliumról a Római levél elején és végén: Rm 2,16; 16,25. A páli evangélium fogalmának részletes meghatározásához lásd: Gémes: „...*saját kezemmel írom,*” 37–38.

<i>RÚF 2014</i>	<i>Nestlé 1904</i>	<i>Értelmezés</i>
Rm 1,14 Görögöknek és barbároknek, bölcséknek és tudatlanoknak egyaránt adósa vagyok.		I,14 Pál mindenféle embert felsorol, akiknek – mint Krisztus követője – egyformán köteles az evangéliumot hirdetni.
...I,16 Mert nem szégyellem az evangéliumot, hiszen Isten hatalma az minden hívőnek üdvösségére , először a zsidóknak, majd pedig a görögöknek.	I,16 ... τὸ εὐαγγέλιον· δύναμις γὰρ Θεοῦ ἐστὶν εἰς σωτηρίαν παντὶ τῷ πιστεύοντι , Ἰουδαίῳ τε πρῶτον καὶ Ἑλληνι	I,16 A minden hívő meghatózása valóban mindenkit magába kell foglaljon , amit aláhúz a zsidók és görögök (nem-zsidók) egy csoportba („mindenki”) sorolása. Az üdvösség forrása tekintetében nincs különbség az emberek között , az mindig Krisztus evangéliuma. ⁴⁰
I,17. Mert abban Isten a maga igazságát nyilatkoztatja ki hitből hitbe, amint meg van írva: „Az igaz ember pedig hitből fog élni.”	I,17. δικαιοσύνη γὰρ θεοῦ ἐν αὐτῷ ἀποκαλύπτεται ἐκ πίστεως εἰς πίστιν, καθὼς γέγραπται, Ὁ δὲ δίκαιος ἐκ πίστεως ζήσεται .	I,17. Ez az evangélium tárja fel Isten igazságos cselekedetei révén az Ő lényét azok számára, akik Őt megajándékozzák az Őt be-elfogadó bizalmukkal (πίστις), aminek forrása szintén Isten fáradhatatlan munkája (Jn 3,8). Az egyetlen jelző, ami a mindenkor Istennel élő, tehát igaz embert leírja, a „hit” (πίστις) és nem a származás vagy a vallás.

⁴⁰ A protestáns teológus Keith Ward Jézus Krisztusnak a megváltásban betöltött egyedülálló szerepével kapcsolatban azt a logikus értelmezést javasolja, hogy Jézus Krisztus áldozata valóban mindenki üdvösségének kulcsa, de ennek nincs – és egyelőre nem is lehet – mindenki a tudatában, mivel az emberi lét és elme korlátai miatt minden közösség valóságértése korlátozott. Ehhez kapcsolódóan Ward azt a – a XXI. század gondolkodója számára – megfontolandó, modern javaslatot is megfogalmazza, hogy sokféle út vezethet a Legfőbb Jóként definiálható közös célba, célhoz, Jézus nem az egyetlen út. Jn 14,6 nem kizárólagos, nem szigorú értelmezése az lehetne, hogy ott nem az emberi Jézusról van szó, hanem az örök Krisztusról, az Igéről. Ezt a gondolatot Ward nem adja az újszövetségi szerzők szájába, de vallásteológiai szempontból mindenképp friss felvetésről van szó (Keith Ward: *Religion in the Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019, 42, 68, 150–153.). Raimon Panikkar hasonló, de alaposabban kidolgozott felvetésének bemutatását és kritikáját lásd: Peter C. Phan – Young-chan Ro, eds.: *Raimon Panikkar: A Companion to his Life and Thought*. Cambridge (UK), James Clarke & Co, 2018.

<i>RÚF 2014</i>	<i>Nestlé 1904</i>	<i>Értelmezés</i>
I,18 Isten ugyanis kinyilatkoztatja a maga haragját a mennyből az igazság útját álló gonosz emberek minden hitetlensége és gonoszsága ellen,	I,18 Αποκαλύπτεται γὰρ ὀργὴ Θεοῦ ἀπ’ οὐρανοῦ ἐπὶ πᾶσαν ἀσεβειαν καὶ ἀδικίαν ἀνθρώπων	I,18. Az előbbi fordítottja is igaz: Isten haragja azokat éri el, akik Őt nem tisztelik és nem igaz módon élnek, legyenek zsidók vagy sem.
I,19. mert ami megismerhető Istentől, az nyilvánvaló előttük, mivel Isten nyilvánvalóvá tette számukra.	I,19 διότι τὸ γνωστὸν τοῦ Θεοῦ φανερὸν ἐστὶν ἐν αὐτοῖς· ὁ θεὸς γὰρ αὐτοῖς ἐφάνερωσεν ⁴¹	I,19 Ez Isten részéről igazságos, mivel Isten nekik (is) bemutatta magát ⁴²
I,20 Láthatatlan valóját, azaz örök hatalmát és istenségét meglátja alkotásain az értelem a világ teremtésétől fogva. Ezért nincs mentségük,	I,20 τὰ γὰρ ἀόρατα αὐτοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασιν νοούμενα καθορᾶται, ἢ τε ἀίδιος αὐτοῦ δύναμις καὶ θειότης, εἰς τὸ εἶναι αὐτοῦς ἀναπολογήτους,	I,20 Istent, vagyis azt, ami leginkább jellemzi őt, az ő alkotásaiból is meg lehet ismerni az értelem által. A láthatatlan istenség (θεϊότης) lényege: Isten szeretet = ὁ θεὸς ἀγάπη ἐστίν: IJn 4,8, lásd még: Fil 2,6-9. Istennek ez az önfeltárulkozása mindenki számára megismerhető, sőt ismert, hiszen ebben élünk ⁴³
I,21. mert bár Istent ismerték, mégsem dicsőítették vagy áldották, mint Istent, hanem hiábavalóságokra jutottak gondolkodásukban, és sötétség borult oktalan szívükre.	I,21 διότι γνόντες τὸν Θεὸν οὐχ ὡς Θεὸν ἐδόξασαν ἢ ἠχαρίστησαν, ἀλλὰ ἐματαιώθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς ⁴⁴ αὐτῶν, καὶ ἐσκοτίσθη ἡ ἄσύνετος αὐτῶν καρδία.	I,21 Istent ezen az úton minden ember megismerheti. Azok, akik a 19. vers szerint Őt mégis elutasítják, a tények ellenére nem képesek ismereteik alapján értelmes következtetésekre jutni (ἄσύνετος), így gondolkodásuk magába és nem Istenhez forduló lesz, és nem az Istennel közös életre, hanem az Isten nélküli halálba vezeti őket.

⁴¹ Az igehasználat aláhúzza, hogy Isten a „napnál világosabban” mutatta be saját magát az embereknek, mielőtt azok a Vele kapcsolatos álláspontjukat megfogalmazták volna. (Verbrugge: *Dictionary*, 587.)

⁴² A Pál apostol által használt igeidők nyilvánvalóvá teszik, hogy Isten önfeltárulkozásával kapcsolatban mindenkor jelen és előidejűségről van szó, vagyis az emberi történelem minden időszakára igaz a kijelentés, tehát a jelen időnkre is.

⁴³ Lásd még: Schreiner: *Őszösvetség teológiája*, 136–145.

⁴⁴ Az Újszövetség eme igehelyen is megjelenő szóhasználatában az emberi gondolkodás mindig kissé negatív konnotációjú, mivel nem feltétlenül vezet el az igazsághoz, lásd: 1Kor 1,21–25. (Verbrugge: *Dictionary*, 138.)

<i>RÚF 2014</i>	<i>Nestlé 1904</i>	<i>Értelmezés</i>
I,22. Akik bölcseneknek mondják magukat, bolonddák lettek,	I,22 φάσκοντες εἶναι σοφοὶ ἐμωράνθησαν	I,22 Az így gondolkodó emberek magukat bölcsnek ítélik (aktív döntés), mely cselekedetük valójában bolonddá teszi őket (passzív következmény) Isten szemében. ⁴⁵
I,23. és a halhatatlan Isten dicsőségét felcserélték halandó emberek, sőt madarak, négylábúak és csúszómászók képmásával.	I,23 καὶ ἤλλαξαν τὴν δόξαν τοῦ ἀφθάρτου Θεοῦ ἐν ὁμοιώματι εἰκόνοσ φθαρτοῦ ἀνθρώπου καὶ πετεινῶν καὶ τετραπόδων καὶ ἔρπετων.	I,23. Isten ítélete jogos, hiszen a Teremtő okos tiszteletét (Rm 12,1: λογική λατρεία) felcserélték a teremtmények oktalan tiszteletével.

Rm 1,19–23 alapján látható, hogy Pál apostol az általános emberi helyzetet mutatja be, amiben Isten teremtésbeli önfeltárulkozása nyomán mindenki számára megismerhető az Ő istensége (isteni lényege) és hatalma. Ennek a nyilvánvaló ténynek fittyet hányva az emberek egy része mégsem a logikus következtetésként adódó, helyes istentiszteletet (lásd még Rm 12,1) választja, hanem saját döntése alapján különböző teremtményeket kezd Isten helyett tisztelni. E döntés messzemenő következménye a gondolkodás (bibliai szóhasználattal élve a szív) végzetes elsötétedése, ami Isten potenciális szövetségéből Isten ellenségévé teszi az embert. Nyilvánvaló, hogy a teremtmények helytelen tiszteletének veszélye jobban fenyegeti a kinyilatkoztatást nem ismerőket, mint a zsidókat (Rm 2,17–18), de cselekedeteikben ők is tévelyegnek az igazság tekintetében, hiszen az ő esetükben nekik adatott többletismeret (Rm 3,2) mértékéhez van szabva a döntéseikkel és cselekedeteikkel kapcsolatos felelősség (Rm 2,19–23).⁴⁶ Ezt a kijelentést az alábbi gondolatmenetben fogalmazza meg az apostol:

⁴⁵ John Stott az emberek *a priori* döntéséről ír, miszerint csakis magukért és nem másokért, illetve Istenért élnek, így szándékosan elfojtanak minden olyan igazságot, ami kérdőre vonná énközpontúságukat. (John Stott: *Pál levele a rómaiakhoz*. Budapest, Harmat, 2006, 67.)

⁴⁶ „Isten minden különbség ellenére közös nevezőre hoz zsidót és pogányt, mert mindkét fél elmarasztaló ítélete alatt van, és mindkettő csak hit által lehet igazzá.” (Cserháti: *Újszövetség teológiája*, 146.)

<i>RÚF 2014</i>	<i>Nestlé 1904</i>	<i>Értelmezés</i>
Rm 2,6 Ő [Isten] cselekedetei szerint fog megfizetni:	2,6 ὃς ἀποδώσει ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ	2,6 Isten ítéletének alapja az ember cselekedete , amelyben megnyilvánulnak döntései és ezek motivációi, vagyis az ember jelleme
2,7 azoknak, akik állhatatosan jót cselekedve törekszenek dicsőségre, megbecsülésre és halhatatlanságra, örök életet ad,	2,7 τοῖς μὲν καθ' ὑπομονὴν ἔργου ἀγαθοῦ δόξαν καὶ τιμὴν καὶ ἀφθαρσίαν ζητοῦσιν ζωὴν αἰώνιον·	2,7 Akik a jó cselekedetekben kitarthatóan törekszenek, azoknak örök élet lesz a jutalmuk.
2,8 azoknak pedig, akik viszálykodók , akik ellenállnak az igazságnak, és a gonosz-ságnak engednek, haraggal és bosszúállással fizet majd.	2,8 τοῖς δὲ ἐξ ἐριθείας καὶ ἀπειθοῦσι τῇ ἀληθείᾳ πειθόμενοις δὲ τῇ ἀδικίᾳ, ὀργὴ καὶ θυμὸς.	2,8 Az alternatíva az önérdék haszonelvű és gátlástalan követése. Az ἐριθεία az önérdék zsoldos-szerű követését jelenti, ami nem ismer el más célt, mint az ambíciók megvalósítását, és minden konfliktust vállalva tör a célja felé. ⁴⁷ Az ember egészét meghatározó jellemtulajdonság. Rm 1,21–23 forrása és eredménye.
2,9 Gyötrelem és szorongatás vár minden emberi lélekre, aki a rosszat cselekszi, először a zsidókra, majd pedig a görögökre;	2,9 θλίψις καὶ στενοχωρία, ἐπὶ πᾶσαν ψυχὴν ἀνθρώπου τοῦ κατεργαζομένου τὸ κακόν, Ἰουδαίου τε πρώτον καὶ Ἑλλήνος;	2,9 Az 1,16-ban megkezdett gondolatmenet végére értünk, amit az ott megismert, az emberek közötti származás, illetve vallásbeli (formai) különbségek lényegi szerepét elutasító fordulat újbóli használata is jelez.
2,10 viszont dicsőség, tisztelet és békesség jut majd osztályrészül mindazoknak, akik jót tesznek, először a zsidóknak, majd pedig a görögöknek.	2,10 δόξα δὲ καὶ τιμὴ καὶ εἰρήνη παντὶ τῷ ἐργαζομένῳ τὸ ἀγαθόν, Ἰουδαίῳ τε πρώτον καὶ Ἑλληνι.	2,10 A megismert igazsághoz való, cselekedetekben megjelenő viszonyulás és nem a származás, vagy vallás alapján értékeli Isten az embereket.
2,11 Mert Isten nem személyválogató.	2,11 οὐ γάρ ἐστιν προσωποληψία παρὰ τῷ Θεῷ	2,11 Isten nem fogadja el a látzatot , hanem ismeri a lényegét és azt értékeli (Isten, mint a szívek vizsgálója: Rm 8,27; Jel 2,23; Zsolt 7,10; Péld 17,3; Péld 21,2)

⁴⁷ biblehub.com/greek/2052.htm (2020.10.27.)

<i>RÚF 2014</i>	<i>Nestlé 1904</i>	<i>Értelmezés</i>
2,12 Akik ugyanis a törvény ismerete nélkül vétkeztek, a törvény nélkül vesznek majd el, és akik a törvény ismeretében vétkeztek, azokat a törvény alapján sújtja majd az ítélet.	2,12 ὅσοι γὰρ ἀνόμως ἥμαρτον, ἀνόμως καὶ ἀπολοῦνται: καὶ ὅσοι ἐν νόμῳ ἥμαρτον, διὰ νόμου κριθήσονται	2,12 Isten mindenkit a saját (törvény)ismerete által szabott követelmény alapján értékeli.
2,13 Hiszen nem a törvény hallgatói igazak Isten előtt, hanem a törvény megtartói fognak megigazíttatni.	2,13 οὐ γὰρ οἱ ἀκροαταὶ νόμου δίκαιοι παρὰ τῷ Θεῷ, ἀλλ' οἱ ποιηταὶ νόμου δικαιοθήσονται.	2,13 Isten mindenkit a törvény általa ismert mértékét belöltő cselekedetei szerint igazít meg, vagyis állít helyre istenképiségében.
2,14 Mert amikor a törvényt nem ismerő népek természetükből fakadóan cselekszik azt, amit a törvény követel , akkor ezek a törvény nélküliek önmagukban hordozzák a törvényt.	2,14 ὅταν γὰρ ἔθνη τὰ μὴ νόμον ἔχοντα φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιῶσιν , οὗτοι νόμον μὴ ἔχοντες ἑαυτοῖς εἰσὶν νόμος·	2,14 A nem-zsidó népeknek is van törvényük, hiszen bár a kinyilatkoztatott törvényt nem ismerik, de bennük is él a törvény, amit a törvénynek megfelelő cselekedeteik igazolnak.
2,15 Ezzel azt bizonyítják, hogy a törvény cselekedete a szívükbe van írva , bizonyossága ennek lelkiismeretük és gondolataik, melyek hol vádolják, hol felmentik őket	2,15 ἵτινες ἐνδείκνυνται τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν , συναρτηροῦσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως καὶ μεταξὺ ἀλλήλων τῶν λογισμῶν κατηγορούντων ἢ καὶ ἀπολογουμένων,	2,15 Ez azért lehetséges, mert a nem-zsidó emberek is lelkiismeretük kritikai funkciója fényében értékeli cselekvési alternatíváikat, mely lelkiismeret⁴⁸ esetükben is törvényre⁴⁹ hangoltan működik , ahhoz méri a cselekedetek kívánalmát. A zsidókhöz hasonlóan természetesen ők ugyanúgy használják értelmüket is a cselekvési alternatívák értelmezése közben. Tehát a lelkiismeret és a gondolatok közötti, valamint azokon belüli feszültségek egyaránt jelzik, hogy a nem-zsidók is valamilyen törvény alatt, illetve szerint élnek életüket. ⁵⁰

⁴⁸ „Az antropológusok... megállapították, hogy jóllehet a lelkiismeretet valamelyest mindig befolyásolja a kultúra, az emberek erkölcsi érzékenysége világszerte arról tanúskodik, hogy a jó és a rossz különbözik, a gonosz pedig megérdemli a büntetést.” (Stott: *Pál levele*, 68.)

⁴⁹ A törvény ebben az esetben nem a kinyilatkoztatott törvény, hanem a társadalomba ágyazott, elkerülhetetlenül erkölcsi létezésük törvényszerűségei és együttélésük szabályai, melyek a mózesi törvényekkel egybevágó kívánalmakat fogalmazhatnak meg. Sőt ezen túlmenően az isteni törvény követelményei bizonyos mértékben be vannak írva szívükbe, mely alapprogram a társadalmi és kulturális szocializálódás során megerősödhet vagy elhomályosulhat. (Uo., 81–82.)

⁵⁰ Fontos hangsúlyozni, hogy az emberi értelem és lelkiismeret csak felismeri Isten I Tim 2,4 szerint mindenkiért munkálkodó, megelőző szeretetét, illetve reagál rá. Magát a pozitív emberi

A pogányok a fentiek szerint tehát képesek a törvény megtartására, mely esetben Isten elismerésében részesül cselekedetük (Rm 2,26).⁵¹ Ugyanakkor a zsidók, akik ismerik a törvényt, ennek ellenére képesek a törvény kívánalmával ellentétesen cselekedni, mely esetben Isten és a pogányok is megítélik őket (Rm 2,27). Látható tehát, hogy a külső látszat, vagyis a kinyilatkoztatott törvényhez, tágabb értelemben az erre épülő (zsidó, vagy keresztény) valláshoz való formai tartozás és ennek megfelelő formájú cselekedetek önmagukban nem nyerik el Isten dicséretét. Ehhez az kell, hogy a törvényadó szellemében és akaratának, céljainak megfelelően, azokkal összhangban alakítsuk cselekedeteinket, amihez, illetve akinek a megismeréséhez nem elengedhetetlen feltétel a kinyilatkoztatott, írott törvény ismerete. Mint Rm 1,19–20-ban olvastuk, Istent a teremtésben és a teremtett világban megnyilvánuló hatalma és igazságossága alapján is meg lehet ismerni, így tehát – Őt szemlélve, követve – lehetséges az Ő igazságossága szerinti cselekedeteket kigondolni és megvalósítani.⁵² Istent a kinyilatkoztatás megismerése révén természetesen ennél jobban is meg lehet (sőt kell) ismerni, de ezzel a nagyobb mértékű és mélyebb ismerettel együtt jár az etikailag magasabb szintű cselekvés és erőteljesebb dinamizmus kívánalma.

Mindez azt jelenti végső soron, hogy a zsidók és a pogányok között nincs alapvető különbség: „Hogyan van tehát? Különbek vagyunk? Egyáltalán nem! Hiszen előbb már bebizonyítottuk, hogy zsidók is, görögök is mind bűn alatt vannak, amint meg van írva: ‘Nincsen igaz ember egy sem.’” (Rm 3,9–10) Az alábbi táblázat utolsó sora ezt a kijelentést szemlélteti: se a pogányok, se a Szentírás ismerőinek cselekedetei nem töltik be az ismereteik szerinti kívánalmakat. Mint korábban láttuk, ezzel szemben az is lehetséges – és bizonyára nem csak a pogányok számára (Rm 2,14) –, hogy betöltsék az általuk megismert törvény kívánalmait, mely eseteket a táblázat utolsó előtti sora szemlélteti.⁵³

reakciót is Isten Lelkének Fil 2,13 szerint az emberekben az emberekért végzett munkája indukálja. A Szentléleknek a megváltásban végzett szerepével kapcsolatosan a páli levelek közül Rm 8. és 2Kor 3. fejezete tartalmazzák a legrészletesebb tanítást.

⁵¹ E megállapítás és a Mt 28,18–20 szerinti missziós parancs közötti látszólagos ellentmondást azzal lehet feloldani, hogy Mátéhoz hasonlóan Pál is első helyre teszi Krisztus evangéliumát és annak bemutatását, terjesztését, de egyben teológiailag reflektál a konkrét evangéliumot (illetve az Írásokat) nem ismerők Isten előtti helyzetére is.

⁵² A teremtés, illetve a teremtett világ és Isten megismerhetőségének kérdése óriási terjedelmű kérdéskör, melyben tétlenő eligazodásban segítenek a következő rendszeres teológusok munkái: Härle: *Dogmatik*, 221–228, 291–295, 425–467; Wolfhart Pannenberg: *Rendszeres teológia* 2. Budapest, Osiris Kiadó, 2006, 16–86; Hans-Martin Barth: *Dogmatik: Evangelischer Glaube im Kontext der Weltreligionen*. Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 3., aktualisierte und ergänzte Auflage, 2008, 225–233, 443–460; Paul Tillich: *Rendszeres teológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002, 207–220. Különösen hasznos McGrath tanulmánya, mely a teológia és a természettudomány között a megismerhető valóság értelmezése tekintetében folyó évszázados vitát tekinti át: Alister E. McGrath: *Tudomány és vallás*. Budapest, Typotex Kiadó, 2002.

⁵³ Ennek lehetőségét az apostol levele nyolcadik fejezetében mutatja be: Rm 8,1–2,11,14.

	Zsidók (Keresztények)	Pogányok
	Ismeret	
Cselekedet	cselekedet + / ismeret + = isteni elismerés	cselekedet + / ismeret – = isteni elismerés ⁵⁴
	cselekedet – / ismeret + = isteni elutasítás	cselekedet – / ismeret – = isteni elutasítás

6. VÉDŐKORLÁTOK A VALLÁSI SZABADSÁG KÖRÜL

Pál apostol a 1Kor 10. fejezetében a bálványimádástól óvja a gyülekezet tagjait. Ennek kapcsán azt írja a 20–21. versekben, hogy „amit a pogányok áldoznak, azt ördögöknek áldozzák és nem Istennek: azt pedig nem szeretném, ha ti az ördögökkel lennétek közösségekben. Nem ihattok az Úr poharából is, meg az ördögök poharából is, nem lehettek részesei az Úr asztalának is, meg az ördögök asztalának is.” Olyan kettősségre hívja tehát fel a figyelmet Pál, hogy a kétféle gyakorlatot élesen el kell egymástól választani, és a kettő között semmiféle közösség vagy átjárás nem lehetséges azok számára, akik már tiszta ismerettel rendelkeznek az élő Isten tiszteletének tartalmával és formájával kapcsolatban. Bár a pogányok gyakorlatát minősíti hamisnak, a figyelmeztetés nem nekik szól, hanem a gyülekezet tagjainak, akik 1Kor 8,4 szerint már tudják, hogy valójában „nincs bálvány a világon, és hogy Isten sincs más, csak egy.” A pogányok viszont még úgy gondolják, hogy az ő istentiszteletük helyes, mivel az ismereteik szerinti isten(ek) tisztelete valósul meg bennük.⁵⁵

⁵⁴ George Lindbeck a nyelvek közötti különbség analógiáját használva hangsúlyozza, hogy az érthetőség kritériuma egy adott vallásban csakúgy, mint egy nyelvben, a jártasság megszerzése. A hitelesség kritériuma pedig nem valamilyen objektív vagy független tétel állítása vagy valamilyen tapasztalat átélése, hanem az adott nyelven érthetően (lásd jártasság) közölt történetek megértésének fényében megélt élet adekvátan jó minősége. Lindbeck ennek alapján egyetemes érvénnyel mutat rá arra, hogy a hiteles hívők – függetlenül vallásaik tételes igazságainak minőségétől és konfliktusaitól – egzisztenciális és morális szempontból közelebb lehetnek egymáshoz, mint saját hitük számos követőjéhez annak ellenére, hogy az általuk beszélt nyelvek (vagyis vallásaik) olyan messze lehetnek egymástól, hogy lehetetlen közöttük a fordítás. (George A. Lindbeck: *A dogma természete*. Budapest, Hermeneutikai Kutatóközpont, 1998, 93, 212, 214.)

⁵⁵ 1 Kor 8–10. fejezetekben Pál erős szavakkal minősíti a pogányok bálványimádását, melyben Hurtado a zsidó exkluzív monoteizmus binitárius átalakulásának és exkluzív jellegének egyidejű fennmaradását azonosítja. (Hurtado: *Lord Jesus Christ*, 48) Az exkluzívizmus Race-féle vallástudományi kategóriájának alkalmazásával kapcsolatos anakronizmussal szembeni általános aggályunkat már fentebb jeleztük. Másrészt tanulmányunk eddigi megállapításai szerint Pál nem a vallásokkal foglalkozik, hanem az egyes emberek Istennek – Krisztus bemutatása révén – történő megnyerésével.

Az általuk végzett istentisztelet az Ef 2,2-ben bemutatott „levegőbeli hatalmaság fejedelme” kívánalmi szerint zajlik, aki az istentelen emberek felett uralkodik (Jn 8,44; 14,30; 2Kor 11,14), akiknek legfőbb jellemzője ugyanaz az az engedetlenség, mint ami fejedelmükben (sőt istenükben: 2Kor 4,4) is működik.

<i>RÚF 2014</i>	<i>Nestlé 1904</i>	<i>Értelmezés</i>
Ef 2, 1 Titeket is életre keltett, akik halottak voltatok vétkeitek és bűneitek miatt,		
2,2 amelyekben egykor éltetek e világ életmódja szerint; igazodva a levegő birodalmának fejedelméhez, ahhoz a lélekhöz, amely most az engedetlenség fiaiban működik.	2,2 ἐν αἷς ποτε περιεπατήσατε κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦ κόσμου τούτου, κατὰ τὸν ἄρχοντα τῆς ἐξουσίας τοῦ αἄερος, τοῦ πνεύματος τοῦ νῦν ἐνεργοῦντος ἐν τοῖς υἱοῖς τῆς ἀπειθείας ⁵⁶	2,2 Az engedetlenség e hatalmaság legfőbb jellemzője, vagyis az, hogy valaminek, ezáltal valakinek nem tud engedni annak ellenére, hogy tisztában van a kérés, a felszólítás alanyával és céljával.
2,3. Egykor mi is mindnyájan közöttük éltünk testünk kívánságaival, követtük a test és az érzékek hajlamait, és a harag fia voltunk természetünk-nél fogva, éppen úgy, mint a többiek.	2,3. ἐν οἷς καὶ ἡμεῖς πάντες ἀνεστράφημὲν ποτε ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις τῆς σαρκὸς ἡμῶν, ποιῶντες τὰ θελήματα τῆς σαρκὸς καὶ τῶν διανοιῶν ὀργῆς ὡς καὶ οἱ λοιποὶ	2,3 A hozzá hasonlóan döntő ⁵⁷ emberek (mindenki!) ki volt szolgáltatva teste és az azzal összhangban működő gondolkodása kívánságainak, így ebben az állapotban – külső segítség nélkül — természetsszerűleg Isten igazságos büntetését érdemelték.
2,16. És hogy megbékéltesse az Istennel mind a kettőt, egy testben a keresztfán, megölvén ezen az ellenségeskedést.	2,16 καὶ ἀποκαταλλάξῃ τοὺς ἀμφοτέρους ἐν ἐνὶ σώματι τῷ θεῷ διὰ τοῦ σταυροῦ , ἀποκτείνας τὴν ἔχθραν ἐν αὐτῷ	2,16 Akik egykor „távol voltak” (v12), Krisztus kereszته által megbékélte vele , és a közel valók közé, „Izrael társaságába” (v12) számoltatnak, mivel az ellenségeskedésüket (az engedetlenséget) a kereszttől kioltotta.

⁵⁶ A meggyőzést, illetve annak befogadását jelentő πειθω igére építő főnév fosztóképzős alakja. Zsid 3,18 és 4,6 a pusztában vándorló nép hitetlenségét (bizalomhiányát) és engedetlenségét tárja a keresztyének elé, mint figyelmeztetést. Rm 11,30–31 szerint maguk a (pogány) keresztyének is engedetlenek voltak, és a feléjük megmutatkozó irgalom (részben) a zsidók engedetlensége miatt áradt ki rájuk, ami épp így fog majd a (jelenleg) engedetlen zsidókra is kiáradni. (Verbrugge: *Dictionary*, 448.)

⁵⁷ Rm 6,19 egyértelműen az ember döntéseként mutatja be az engedelmesség, az odaszánás aktusát és annak elutasítását.

Pál apostol szavai közvetlenül ugyan nem utalnak a helyes és helytelen istentisztelet mózesi könyvekben lefektetett szabályaira, azok azonban az Ószövetséget ApCsel 15,21 szerint ismerő hallgatóiban, olvasóiban külön utalás nélkül is visszahangozhattak: „Ne cselekedjeteK úgy, ahogyan Egyiptomban szokás, ahol laktatok. És ne cselekedjeteK úgy, ahogyan Kánaán földjén szokás, ahova beviszlek benneteket. Ne kövesséteK a szokásaikat! Az én törvényeim szerint cselekedjeteK, az én rendelkezéseimet tartsátok meg, és azokat kövesséteK! Én, az ÚR vagyok a ti Istenetek!” (3Móz 18,3-4) A helytelen vallásossággal kapcsolatos konkrét figyelmeztetések és tiltások 5Móz 18,10-14 szerint a következők: „Ne legyen olyan nálad, aki a fiát vagy a leányát áldozatul elégeti, ne legyen jóS, se varázslást űző, jelmagyarázó vagy igéző! Ne legyen átokmondó, se szellemidéző, se jövendőmondó, se halottaktól tudakozódó! Mert utálatos az ÚR előtt mindaz, aki ilyet cselekszik: éppen ezek miatt az utálatos dolgok miatt űzi ki előled ezeket a népeket Istened, az ÚR. Légy feddhetetlen Istened, az ÚR előtt! Mert ezek a népek, amelyeknek a földjét birtokba veszed, varázslókra és jósokra hallgatnak, de neked ezt nem engedi meg Istened, az ÚR.” Korunkban a vallások közé nem sorolható, de sokszor a világvallások hívői által is művelt vagy kutatott ezotéria és a spiritizmus területein jellemzőek leginkább a felsorolt jelenségek. Az ilyen, 1Kir 18,21 szerint kétfelé sántikáló vallásgyakorlás ugyanakkor magát az egészséges vallást, illetve vallásgyakorlást is megronthatja. Minél gyengébb a mózesi figyelmeztetés hatóereje, annál nagyobb a romlás esélye.⁵⁸

7. AZ ÚJSZÖVETSÉGI VIZSGÁLÓDÁSOK EREDMÉNYEINEK ÖSSZEGZÉSE

Tanulmányunk záró fejezetében összegezzük az előző fejezetekben feltárt és elemzett igehelyek alapján a mai plularizmussal kapcsolatban újszövetségi alapokon ma megfogalmazható álláspontot és viszonyulást.

⁵⁸ További, a vallások kétfelé választását potenciálisan segítő téma a halhatatlanság vitatott kérdése. Természetesen nem a testi élet elmúlásának tagadásáról van szó, hanem arról, hogy vajon mi történik ezt követően. A keresztény és a dél-ázsiai gondolkodás alapvető különbsége, hogy az előbbi egy feltámadással, míg az utóbbi a feltámadások és újjászületések körforgásával számol, így ott a halálnak és a feltámadásnak nincs különösebb jelentősége. (Lásd: Tenigl-Takács László: *India bölcsessége*. Budapest, Gandhi Alapítvány – A Tan Kapuja Buddhista Főiskola, 1994, 96).

7.1. AZ ÚJSZÖVETSÉG VIZSGÁLATÁRA ALAPOZOTT ÁLLÁSPONT

- a) Isten a világ teremtője és fenntartója, aki minden gyermekének a megmentésért halálra adta magát a bűnök bocsánatára, hogy ezzel biztosítsa számukra a boldog és teljes élet lehetőségét az általa teremtett, majd újjáteremtendő Földön.
- b) Az előző pontból következően minden ember testvér, így hasonló antropológiai, hamartiológiai és szotérológiai adottságokkal rendelkezik. Senki sem képes önmaga sem büntelen életet élni, sem Istennek tetsző pályára állni. Ő ellenben – szintén az előző pontból következően – mindenkinek segíteni tud a megváltozásban, hogy az engedetlenség engedelmességbe fordulhasson. Így történik ez a zsidókkal és a hozzájuk csatlakozó pogányokkal, akik révén Isten földi népe gyarapodik.
- c) Vagyis akik korábban engedetlenségükben távol voltak Istentől és az Ő népétől, azok közel kerülhetnek Hozzá és csatlakozhatnak népéhez.
- d) Mindez a megtérés különböző útjain és stációin keresztül történik. A különböző utak akár a különböző nem keresztény vallásokat is jelenthetik, mely vallásokban élő emberek is rendelkeznek az isten- és igazságismeret bizonyos mértékével, a lelkiismeret ezekre épülő belső kritikai funkciójával, vagyis erkölcsi érzékkel és kritikai gondolkodással.⁵⁹
- e) Az Újszövetség szemléletmódja ugyanakkor vallásuktól függetlenül valamilyen pogány (és zsidó!) számára az egy, teremtő, magát Jézus Krisztusban feltárho Istenhez való megtérés és a népéhez való csatlakozás programját tartja kívánatosnak, és ajánlja mindenki számára.
- f) Ezt az üzenetet tudatosan elutasítók megkeményednek engedetlenségükben, amivel végső soron Isten igazságos haragát vonják magukra. Az üzenetet nem hallók vagy megérteni bármilyen okból nem képes emberek a korábbi, b-d pontokban leírt állapotban rekednek. Az ő esetükben ez nem jelenti az Istentől való elidegenedés pályáját, viszont annak – a helyes ismeretek és példák relatív hiányossága miatti – emelt szintű kockázatát igen.

⁵⁹ Itt nem indokolt az anonim keresztények Karl Rahner által megfogalmazott, majd Jacques Dupuis által némileg radikalizált – vizsgálódásunk szempontjából anakronisztikus és vallásteológiaiilag, különösen valláspolitikailag megkérdőjelezhető – álláspontjával való hasonlóság felvetése. (Dupuis-vel kapcsolatban lásd: Kocsis Péter: *A vallási pluralizmus kihívásai*, 113-115; Rahnerrel kapcsolatban: D'Costa: *Christianity*, 19-20.)

7.2 ÉRTÉKELÉS

Tanulmányunk alapján megállapítható, hogy az inkluzivizmus felvilágosultan non-diszkriminatív formája az Újszövetség szellemének leginkább megfelelő modern, keresztény vallásteológiai álláspont. Ezen álláspont egyik legátgondoltabb megfogalmazását⁶⁰ véleményünk szerint a protestáns Wilfred Härle dogmatikájában találjuk,⁶¹ aki szerint a más vallásokban, különösen a monoteistákban megjelenő kizárólagossági igényt el kell ismerni, hiszen Isten megjelenéseit tekintve is korlátlan lehet, vagyis miért ne jelenthetné ki magát másoknak is? Továbbá az epifániára alapozott kizárólagossági igény minden ilyen valláson belül lévők számára természetes, míg a kívülállók számára érthetetlen. Härle pragmatikusan állapítja meg, hogy konkuráló igazságigények esetében nincs értelme a vitának és egymás elismerésének sem, hiszen az érintett vallások egymást kizáró igényekkel lépnek fel. Javasata szerint az ilyen helyzeteket felismerve tiszteletteljesen kell egymással együtt élni. Ez a tolerancia Härle eszkatologikus reménységének fényében azt jelenti, hogy az ellentmondásokat el kell viselni, és ha nincs alternatíva, el kell szenvedni.⁶²

Hans-Martin Barth – Härle előzőekben tárgyalt gondolataival lényegében egyetértve – úgy látja, hogy a különböző vallási rendszerek egységesítésének nincs értelme, és eddig minden ilyen kísérlet el is bukott. Mint megjegyzi, csak Isten látja át az összes vallást. Ezen túlmenően az egyesítés a kereszténységgel azért is kifejezetten lehetetlen, mert vagy az egyik, vagy a másik vallás tanai tűnnének el, mivel ellentmondanak egymásnak. Dogmatikája megírása során komparatív módszert alkalmazva a keresztény hitet a világvallások kontextusában mutatta be.⁶³ Ezzel az volt a bevallott célja, hogy más vallások jobb megismerése és megértése révén a keresztény hit mélyebb megértésére jussunk, és a keresztény tanok vallásközi térben való kommunikálására alaposan felkészüljünk.⁶⁴

⁶⁰ Härle az általa megfogalmazott inkluzivista álláspontot pozicionális pluralizmusnak nevezte el. (Lásd: Härle: *Christlicher Glaube*.)

⁶¹ Raimond Panikkar egészen egyedülálló és rendkívüli, a kereszténységre és dél-ázsiai vallásokra épülő háromságos vallásteológiája is méltó lehet erre a szerepre, de ennek bemutatása, illetve felhasználása túlfeszítené a jelen dolgozat kereteit. Panikkar legfőbb gondolatainak bemutatását lásd a Phan és Ro által szerkesztett kötetben.

⁶² Härle: *Dogmatik*, 2012, 108–110.

⁶³ Barth hangsúlyozza, hogy a vallásközi térben egyáltalán nem egyértelmű, hogy pontosan mit mivel kell összehasonlítani, hiszen a nem keresztény vallások nem a kereszténység teológiai felépítése szerint határozzák meg magukat. (Lásd: Barth: *Dogmatik*, 56.)

⁶⁴ Uo., 7, 51. D'Costa a komparatív teológia dogmatikai és missziológiai vonatkozásaként lényegében ugyanezen feladatokat azonosítja: az ige hirdetése, apológia, dialógus, teológiai (ön)reflexió. (D'Costa: *Christianity*, 45.)

BIBLIOGRÁFIA

- Barth, Hans-Martin: *Dogmatik: Evangelischer Glaube im Kontext der Weltreligionen*. Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 3., aktualisierte und ergänzte Auflage, 2008.
- Casanova, José: *Global Religious and Secular Dynamics: the Modern System of Classification*. The Berkley Center for Religion, Peace, and World Affairs at Georgetown University, Washington DC, 2019.
- Cserháti Sándor: *Az Újszövetség teológiája*. Budapest, Luther Kiadó, 2012.
- D'Costa, Gavin: „The impossibility of a pluralist view of religions.” *Religious Studies* 32/2 (June, 1996)
- D'Costa, Gavin: *Christianity and World Religions*. Chichester, Wiley-Blackwell, 2009.
- Gémes István: „...saját kezemmel írom: Pál.” Budapest, Ordass Lajos Alapítvány, 2012.
- Gulley, Norman R.: *Systematic Theology IV*. Berrien Springs (MI), Andrews University Press, 2016.
- Härle, Wilfried: „Christlicher Glaube und die Religionen, Positioneller Pluralismus als christliche Konsequenz.” *Berliner Dialog* 15, 1998/4, religio.de/dialog/498/15_03-06.htm (2020.10.27.)
- Härle, Wilfried: *Dogmatik*. Berlin/Boston, Walter dr Gruyter GmbH & Co KG, Berlin/Boston, 2012.
- Hogue, Michael S: „After the Secular: Toward a Pragmatic Public Theology.” *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 78, No. 2 (June 2010).
- Horváth Orsolya: *Páli levelek*. Budapest, Sola Scriptura, 2012.
- Hurtado, Larry W.: *Lord Jesus Christ*. Grand Rapids, Michigan, Erdmans, 2003.
- Kendeffy Gábor: A *religio* etimológiája Cicerónál és a patrisztikus hagyományban, okorportal.hu/wp-content/uploads/2012/12/Okor_2012_2_nyomdanak_29_kendeffy.pdf (2020.10.27.)
- Kocsis Imre: *Bevezetés az Újszövetség kortörténetébe és irodalmába* I. Budapest, Szent István Társulat, 2015.
- Kocsis Péter: A vallási pluralizmus kihívásai a közéleti teológia számára, doktori disszertáció, real-phd.mtak.hu/896/2/KocsisPeterDisszertacio20200219.pdf, (2020.10.27.)
- Kovács Ábrahám: „Különböző teológiai megközelítések más vallásokhoz.” Nagy Antal, szerk.: *Napkeletől napnyugatig: Vallástörténeti tanulmányok* I-II. rész. Budapest, Lux Könyvkiadó, 1999.
- Kovács Ábrahám: „The Challenge of the Post-Christendom Era: the Relation of Christian Theology to World Religions.” Stephen R Goodwin (ed.): *World Christianity in Local Context: Essays in Memory of David A. Kerr*. London - New York, Continuum, 2009.
- Lindbeck, George A.: *A dogma természete*. Budapest, Hermeneutikai Kutatóközpont, 1998.
- Lipka, Michael (Pew Research Center): *Europe's Muslim population will continue to grow – but how much depends on migration*. pewresearch.org/fact-tank/2017/12/04/europes-muslim-population-will-continue-to-grow-but-how-much-depends-on-migration/ (2020.10.27.)
- Máté-Tóth András: *Vallásnézet*. Korunk – Kolozsvár, Komp-Press, 2014 (interneten: publicatio.bibl.u-szeged.hu/6440/1/vallasnezet%201.0.pdf (2020.10.27.)
- McGrath, Alister E.: *Tudomány és vallás*. Budapest, Typotex Kiadó, 2002.
- Pannenberg, Wolfhart: *Rendszeres teológia* 2. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.
- Phan, Peter C. & Ro, Young-chan, eds.: *Raimon Panikkar, A Companion to his Life and Thought*, James Clarke & Co, Cambridge (UK), 2018.
- Rose, Kenneth: *Pluralism: The Future of Religion*. New York, Bloomsbury, 2014.
- Schreiner, Josef: *Az Ószövetség teológiája*. Budapest, Szent István Társulat, 2004.
- Stott, John: *Pál levele a rómaiakhoz*. Budapest, Harmat, 2006.
- Tenigl-Takács László: *India bölcsessége*. Budapest, Gandhi Alapítvány – A Tan Kapuja Buddhista Főiskola, 1994.
- Theißen, Gerd: *Az első keresztények vallása*. Budapest, Kálvin János Kiadó, 2001.
- Tillich, Paul: *Rendszeres teológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002.
- Verbrugge, Verlyn D.: *Dictionary of New Testament Theology*. Grand Rapids, Zondervan, 2006.
- Ward, Keith: *Religion in the Modern World*. Cambridge, Cambridge University Press, 2019.

ANONIM INTERNETES FORRÁSOK

- bmbah.hu/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=177&Itemid=1232&lang=hu
(2020.10.27.)
- pewforum.org/2018/10/29/eastern-and-western-europeans-differ-on-importance-of-religion-views-of-
minorities-and-key-social-issues/ (2020.10.27.)
- regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=149 (2020.10.27.)
- regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=5#UR18 (2020.10.27.)
- regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=3#LG16 (2020.10.27.)
- regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=9 (2020.10.27.)
- biblehub.com/greek/4921.htm (2020.10.27.)
- biblehub.com/greek/2730.htm (2020.10.27.)
- biblehub.com/greek/2052.htm (2020.10.27.)
- biblia.hu/biblia_k/k_1_1.htm (2020.10.27.)
- biblehub.com/nestle/matthew/1.htm (2020.10.27.)
- njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=140968 (2020.10.27.)